

Ansvarslösheten som hotar Sveriges framtid

Publicerad 11 jan 06:00 Lästid 13 Min

Illustration: Kvartal

Ett samhälle som utmärks av stor personlig frihet förutsätter en kultur präglad av ansvarstagande hos majoriteten. Denna kultur har nu utmanats av den stora invandringen från utomeuropeiska länder, skriver professor Magnus Henrekson.

SKRIBENT

MH **MAGNUS HENREKSON**

TANKAR

PRESENTERAS AV

 HENRIK HÖJER

En fredagseftermiddag våren 1978 på F11 i Nyköping sopades golven i hangaren rena inför helgen. Plötsligt ryter kompanichefen i högtalarna: ”Uppställning!” Alla samlas för räfst och rättarting för att utröna vem som är ansvarig för ett begånget helgerån: för att underlätta sopningen har någon ställt upp en cykel på vingen på ett Drakenplan.

Kompanichefen ser framför sig en utdragen process där ingen kliver fram, och alla hotas med indragna permissioner. Han förväntar sig att detta ska lägga sådant tryck på den skyldige att han tvingas fram och ensam får tillbringa helgen på luckan. I stället sker något annat: den skyldige kliver omedelbart fram och säger utan omsvep: ”Det var jag, och jag gjorde det för att underlätta vår uppgift. Jag hade inte en tanke på att det skulle vara fel.” Kompanichefens plan faller platt till marken och han muttrar bara knappt hörbart: ”Ja, ja, men gör inte så igen.”

Varför var förseelsen plötsligt inte så allvarlig? Svaret är enkelt: Den som gjort det tog ansvar för sin handling och förklarade hur han tänkt och att syftet med handlingen var för det gemensamma bästa, i detta fall att så effektivt som möjligt se till att hangaren blev städad inför helgen.

Denna historia illustrerar kraften i det personliga ansvaret inte bara för de egna handlingarna utan också för att dessa handlingar bidrar till det gemensamma bästa. Det samhälle som kan skapa och uppehålla en kultur som får fria människor att agera ansvarsfullt på ett sätt som inte bara gynnar dem själva utan också bidrar till det gemensamma bästa blir också det mest välmående samhället.

Det demokratiska systemet – en anomali

Det liberala demokratiska systemet byggt på individuell frihet, där medborgarna både är ansvariga inför staten och förbinder sig att agera ansvarsfullt och reciprokt gentemot varandra, är en historisk anomali. Systemet står i konflikt med många av människans evolutionära instinkter. Det vilar nämligen på tillit, självbegränsning och respekt för institutioner – värden som inte är självklara och därför gör samhällsformen ömtålig. Dess stabilitet bygger på sköra sociala konstruktioner.

Friheten har dock aldrig varit absolut. För att det moderna samhället ska fungera krävs disciplinering, att friheten används ansvarsfullt och att varje medborgare behandlar andra som denne själv vill bli behandlad. Denna

disciplinering sker både utifrån genom rättsstatens institutioner, social kontroll och uppföranderegler och inifrån genom fostran till ansvarsfullhet, pålitlighet och omtänksamhet.

I slutet av 1960-talet slår motståndet mot begränsande normer och lagar ut i full blom. Fienden blir staten som står i vägen för den otyglade friheten. Insikten att det var den välfungerande staten med sitt våldsmonopol och ambition att behandla alla lika som möjliggjorde protesterna föll i glömska. Statens representanter sågs i allt högre grad som förtryckare.

När garanten för friheten sattes på de anklagades bänk kom ökande krav på att offentliganställda måste bevisa att de inte missbrukar sin ställning. En allt större del av arbetstiden måste läggas på att bevisa att man inte gjort något fel i stället för att leverera andra medborgares rättigheter. Värdefulla projekt och initiativ ifrågasätts eller förhalas lätt med hjälp av olika juridiska knep för att utmana, fördröja och distrahera.

Lärare undervisar inte, domare dömer inte, polisen upprätthåller inte ordningen och chefer leder inte.

Värderingen som byggde Sverige

I boken *Att vända bort blicken* (Jure 2025) talar juridikprofessorn **Bo Wennström** om en värdering som varit starkt vägledande för uppbyggnaden av vårt välfärdssamhälle: idén om ”det ansvarstagande jaget”, autonoma individer som trots stor personlig frihet väljer att strävsamt bidra till det gemensamma bästa.

Det samhälle som byggts på principen om ”det ansvarstagande jaget” går alltså själv i bräschen för att institutionalisera presumptionen om de egna anställdas bristande ansvarsfullhet.

Skolan driver också på utvecklingen. I stället för att ge elever verktyg att förstå och värdera de institutioner, principer och värderingar som bär upp det egna samhället undergrävs elevernas känsla av samhörighet med Västerlandet och dess grundläggande värden. Västerlandets centrala bidrag till demokrati, rättsstat, mänskliga fri- och rättigheter och vetenskap marginaliseras, medan teman som slavhandel, kolonialism och imperialism ges en framträdande roll. Dessa mörka aspekter har varit

framträdande i alla tidigare stora civilisationer, medan det var västerlandet som avskaffade slaveriet och lät de tidigare kolonierna bli självständiga. Berättelsen om den egna civilisationen framstår därför som skuldtyngd, snarare än som en källa till frihet, välstånd och social utveckling.

Utan en stark positiv berättelse om varför vår samhällsordning är värd att upprätthålla, varför våra friheter inte är självklara och varför de måste försvaras skapas en likgiltighet inför Västerlandet. Det gör det lättare för alternativa identiteter – baserade på etnicitet, religion eller ideologi – att vinna mark.

Flykten från ansvar

Barn får lära sig redan i skolan att inte själv behöva ta ansvar för ett bra skolresultat. Enligt skollagen är eleverna skyldiga att delta, men det är lärare och rektor som ansvarar för att eleverna når kunskapsmålen. Även om misslyckandet beror på att eleven inte gör sina läxor, inte kommer i tid, är okoncentrerad på lektionerna och på andra sätt missköter sina studier, är det lärare och rektor som brustit i ansvar.

Successivt kommer samhällets företrädare – lärare, läkare, poliser, socialarbetare och så vidare – att utveckla beteenden och strategier för att hantera asymmetrin att en över lag god insats inte kompenserar för moment som föll mindre väl ut. Närmast till hands ligger att inte agera alls; det är svårt att visa att den som underlåtit att agera gjort något fel. Här finns en förklaring till samhällets saktfärdighet – problem tillåts att växa sig stora innan insatser sätts in. Ingen kan ta ansvar för åtgärder som syftar till att förebygga risker och problem.

Vad finns det för bevis att dessa åtgärder verkligen var nödvändiga?

En annan strategi är att skyffla ansvaret vidare till någon annan trots att denne andre inte har resurser att ta över ansvaret. Incidenter som tidigare löstes på skolan innan problemet blev ohanterligt skickas regelmässigt över till polisen eller socialtjänsten. De senare har sällan tillräckliga resurser att hantera alla anmälningar och känner inte till de specifika omständigheterna i det enskilda fallet. Ett annat exempel är Universitets- och högskolerådet (UHR), som bedömer utländska meriter vid ansökan till svensk högskola. AI har gjort det avsevärt lättare att generera trovärdiga underlag från utländska skolor och lärosäten. När någon blir påkommen

med att ha inkommit med förfalskade handlingar skickas ärendet vidare till Polisen som omedelbart skriver av det; resurser saknas för utredning och lagföring, men UHR har ryggen fri.

En tredje strategi är att fokusera på att göra det som går att räkna i stället för det som är svårare att kvantifiera men som är mer grundläggande och värdeskapande: polisens jakt efter ”pinnar” åsidosätter förebyggande arbete och fokuserar på kvantitet på bekostnad av kvalitet; arbetsförmedlingen som kräver att arbetslösa söker x jobb per tidsenhet i stället för att arbeta aktivt med att matcha varje enskild persons kompetens till den lokala efterfrågan; och kvantitativa mål inom sjukvården som ger incitament att prioritera enklare ingrepp snarare än de komplexa eller allvarliga fallen som kräver mer resurser men där samhällsvinsten är större.

Ett system som inte agerar samlat

Facket agerar ofta för att flytta ansvaret från individen till systemet (arbetsgivaren, organisationen, arbetsmiljön) eller till rättsliga och avtalsmässiga processer. På så vis skyddas medlemmen – inte alltid genom att rentvå dennes handlingar, utan genom att göra det svårt för arbetsgivaren att utkräva direkt ansvar.

Vid felaktiga beslut i socialtjänsten, till exempel att ett barn omhändertagits på felaktiga grunder, läggs ansvaret i juridisk mening på socialnämnden som myndighet, inte på handläggaren. Om en äldre person inte får sina mediciner i tid på ett äldreboende och skadas allvarligt riktas ansvaret mot kommunen som vårdgivare och inte mot den anställde som gjort fel.

Ansvarsområden splittras upp i stuprör i offentlig sektor. Alla gör sin del, men ingen ansvarar för helheten. Medborgaren står ensam inför ett system som saknar förmåga att agera samlat. Detta präglar flera områden där problemen i dag är särskilt allvarliga: barn som far illa, psykisk ohälsa bland unga, gängkriminalitet, hemlöshet och missbruk. Ingen aktör äger helheten och har uppdraget att tidigt samordna insatser.

Alla kan säga ”vi gjorde vår del” och ingen kan hållas ansvarig för att helheten fallerar.

Offerskapet som ansvarsflykt

Den ultimata formen av att frånsäga sig ansvar är att utmåla sig själv som ett offer – för yttre omständigheter, på grund av andras agerande, information som man säger sig inte ha fått och så vidare. Offerskapsvägen har på senare år fått ytterligare bränsle genom infantiliseringen av unga vuxna på högskolorna med stark betoning av att de ska känna sig mentalt trygga, aldrig behöva känna sig förolämpade eller riskera att få sina föreställningar utmanade.

Offerskapsvägen har till och med blivit så *mainstream* att våra högsta politiska ledare på senare år har trott sig kunna komma undan ansvar med hjälp av frasen ”vi har varit naiva”. Tanken är att signalera att det inte fanns något att gå på som pekade mot att läget skulle kunna bli så allvarligt som det blev. Detta är givetvis inte sant. Såväl utvecklingen i jämförbara länder och under tidigare historiska epoker som underrättelserapporter från Säpo och andra myndigheter har fortlöpande hållit Sveriges politiska ledning underrättad om den underliggande utvecklingen.

Att välja offerskapet är att flytta över ansvaret på någon annan, men i regel slår det tillbaka mot en själv; motståndskraft och återhämtningsförmåga uppstår genom att man väljer att själv ta ansvar. Genom att fokusera på det vi utsatts för skapas en ursäkt för passivitet och apati i stället för att främja självförtroende och handlingskraft.

Benägenheten att förklara brottsligheten som en effekt av att samhället misslyckats och inte som en effekt av brister hos förövaren lyfter per automatik bort det personliga ansvaret. Det blir då logiskt för den åtalade att aldrig erkänna det denne är anklagad för och om handlingen inte kan förnekas är det rationellt att aldrig erkänna uppsåt (”det var inte meningen”, ”jag förstod inte bättre”).

Åtalet mot Sveriges tidigare nationelle säkerhetsrådgivare **Henrik Landerholm** ger en god illustration. Landerholm glömde kvar sekretessbelagda dokument i ett olåst värdeskåp på en kursgård men frikändes i tingsrätten på grund av att det inte handlade om ”ett medvetet risktagande eller förelegat andra så försvårande omständigheter” att det kunde anses brottsligt.

Det svenska systemet är särskilt känsligt

Ett system som det svenska som vuxit fram i ett centralstyrt land med en historiskt osedvanligt homogen befolkning såväl etniskt som värderingsmässigt är särskilt skört. De inbyggda spärarna mot klan- och maffiaorganisationers strävan till dominans, som berövar människor deras grundläggande rättigheter, är också svagt utvecklade.

Systemet blir särskilt känsligt för omfattande invandring från länder med andra värderingar och misstro mot staten. Så sent som 1990 var bara drygt två procent av befolkningen födda i Asien eller Afrika. Bara sedan 2015 har 1,2 miljoner människor invandrat till Sverige. Av dessa kom drygt 80 procent från Asien, Afrika eller det tidigare kommunistiska Östeuropa. Andelen med utländsk bakgrund – utlandsfödda plus födda i Sverige med två utlandsfödda föräldrar – är nu drygt 27 procent.

De identitetspolitiska strömningar som växte sig starkare under samma period har också banat väg för grupprättigheter. Det har försvårat för majoritetssamhället att ställa krav på att invandrare från andra kulturer ska utveckla de band som etniska svenskar har till nationen och dess kultur.

Staten backade när den behövdes som mest

Parallellt med den snabba ökningen i andelen med rötter i autokratiska länder har statens våldsmonopol utmanats alltmer. Paradoxalt nog avskaffades kvarterspoliserna ungefär samtidigt som den stora flyktingströmmen från autokratiska länder inleddes. En kvarterspolis är ordningsmaktens representant med fulla befogenheter. Med god kännedom om ett visst område/kvarter kunde en kvarterspolis tidigt upptäcka och ingripa i konflikter eller problem innan de utvecklades till brott, förhindra att unga hamnade i kriminalitet och personligen vid ett hembesök förklara föräldrarnas juridiska ansvar.

Kvarterspoliserna var direkta representanter för staten med grunduppdrag att vidmakthålla det statliga våldsmonopolet genom att arbeta förtroendeskapande och brottsförebyggande via långsiktiga relationer till invånare, skolor och föreningar. Kvarterspoliserna har ersatts av säkerhetsvakter. De arbetar reaktivt och kortsiktigt med fokus på ordningshållning snarare än brottsförebyggande. En kvarterspolis

representerar samhället och demokratin medan en privatanställd säkerhetsvakt snarare uppfattas som en motståndare inhyrd av en repressiv stat.

Kvarterspoliserna och lokalkontoren avvecklades av ekonomiska skäl. Frågan är om det lett till någon besparing i offentlig sektor. I Sverige finns i dag 20 000 väktare/ordningsvakter där en betydande del anlitas av offentlig sektor. Kommuner anställer numera själva ordningsvakter i ökande grad.

Om den som har makten över ett territorium drar sig tillbaka kommer någon annan i dess ställe. Vem eller vilka – en familj, en klan eller en maffiaorganisation – som tar makten över ett område där staten tappat kontrollen beror på omständigheterna. Makten konsolideras genom att just de rättigheter som är definierande för det liberala demokratiska systemet nedmonteras: gruppröstande ersätter individuell rösträtt, beroende av gruppen ersätter statens skydd av individuella rättigheter, civila rättigheter (ägende, avtalsfrihet, näringsfrihet) existerar bara på klanledningens nåder, val av partner för giftermål kräver klanens godkännande, klanen/maffiaorganisationen har våldsmonopolet och är garanten för ordning.

Vad har vi att se fram emot?

Ett samhälle som utmärks av stor personlig välståndsskapande frihet förutsätter en kultur präglad av personligt ansvarstagande hos en överväldigande majoritet. Det skapar en hög grad av tillit även bland människor som inte är släkt eller nära vänner.

Utan en fast rotad reciprocitetskultur förblir rättigheter tomma ord. Rättigheter följer av att alla i ett samhälle har ömsesidiga förpliktelser gentemot varandra. För att en rättighet ska uppfyllas, till exempel rätten till god sjukvård, en bra grundutbildning eller skydd från att bli utsatt för inbrott, måste det finnas andra som är beredda att anstränga sig för att leverera detta.

Ändå har vi steg för steg vidtagit åtgärder som gör att människor inte behöver ta ansvar. Samhället har i ökande grad omfamnat synen att individuellt självförverkligande underlättas om tidigare moraliskt grundade begränsningar och förpliktelser överges. Det har inte visat sig

stämman. Ett meningsfullt liv i frihet förutsätter – både hos individen själv och hos andra i samhället – självdisciplin och personligt ansvarstagande för att ta sig an utmaningar och övervinna hinder och motgångar.

Dessa strömningar och därpå följande politiska beslut har underminerat den kultur som satte ”det ansvarstagande jaget” i centrum. Den byggde på att familjen, skolan och det omgivande samhället genom fostran säkerställde att nya generationer försågs med den inre röst som fick flertalet att även verka för det gemensamma bästa. I takt med att vitala samhällsfunktioner fungerar allt sämre och statens våldsmonopol krackelerar, kommer två andra modeller för att förhindra samhällets sönderfall att expandera.

Den första modellen innebär en återgång till det som ligger närmast människans biologi, det vill säga klan- eller maffiavälde där olika grupperingar har makten över olika delar av samhället och ser till att uppehålla ordningen i sitt fögderi. Medborgarna förlorar då sin individuella frihet och tvingas bli lojala med den maktägande grupperingen.

Den andra modellen bygger på en alltmer långtgående användning av elektronisk övervakning för att förhindra att människor bryter mot lagar och regler uppställda av samhälle och arbetsgivare. En allt större andel av det offentligas beslut visavi enskilda medborgare tas då av algoritmer snarare än av tjänstemän. Samhället blir inte längre beroende av ansvarstagande offentliganställda. Modellen tillämpas redan i Kina i form av landets sociala kreditsystem. Systemet innefattar förmåner/belöningar och nackdelar/straff baserat på i vilken utsträckning den enskildes beteende är i linje med vad landets ledning föreskriver.

Silicon Valleys techmiljardärer står redo att utveckla de tjänster och produkter som behövs. Oracles **Larry Ellison** verkar övertygad om vart vi är på väg. Han sa följande när han lade ut texten om sin vision om en AI-övervakad framtid: *”Citizens will be on their best behavior because we are constantly recording and reporting everything that's going on.”*¹

Det behövs klarspråk

Om människor tvingas välja mellan dessa två modeller kommer sannolikt majoriteten att föredra den elektroniska övervakningsmodellen i

kombination med ett socialt kreditsystem. Det kan åtminstone ge en illusion av individuell frihet. Det kinesiska systemet har ett högt stöd bland medborgarna, särskilt i urbana och socioekonomiskt privilegierade grupper, och det ses ofta som ett sätt att öka tillit, bekvämlighet och ordning.

Går det då inte att hitta tillbaka till en modell där fria, ansvarstagande och tillitsfulla individer behandlar andra som de själva vill bli behandlade? Vi behöver i så fall återupprätta en kultur där det är hedrande att ta ansvar och skamligt att skylla på andra. De i toppen måste gå före: politiker behöver tala klarspråk och stå för sina beslut även när de är impopulära och höga chefer måste ses som ytterst ansvariga för sina organisationers handlingar.

Vägen tillbaka är lång och krävande och förutsätter klarspråk i ord och handling, vilket är något som vi i Sverige numera har mycket svårt för.

SKRIBENT

MAGNUS HENREKSON

Professor i nationalekonomi och tidigare vd för Institutet för Näringslivsforskning (IFN) 2005–...

PRESENTERAS AV

HENRIK HÖJER

Redaktör för vetenskap, historia och samhälle

FOTNOTER

1. Edwards, Beni, *Omnipresent AI cameras will ensure good behavior, says Larry Ellison* (16 September 2024)

Fremtiden

Historie

Sverigebilder

Vetenskap